

рекреаційних районах розвиток малих міських поселень інтенсивніший. Серед американських вчених у дослідженні міст увага акцентувалася на неекономічних їх функціях та ролі малих міст як центральних пунктів, що всебічно обслуговують навколишні території. Значну увагу приділяли містам – фінансовим, освітнім та курортним центрам [2, 3, 27, 28].

Слід зазначити, що серед зарубіжних дослідників немає єдиної думки щодо наукового визначення поняття «*мале міське поселення*». У їхніх працях зазначається, що це поселення з чисельністю населення від 3 до 20 тис. осіб, в яких поєднані риси міських і сільських населених пунктів та зосереджений певний економічний потенціал.

У зв'язку зі зростанням чисельності міського населення та збільшенням значення урбанізації в житті суспільства питання міського розселення досліджували вчені економіко-географи за радянських часів. Це, зокрема, представники російської школи географів О.А. Константінов, І.М. Маєргойз, Б.С. Хорєв, М.М. Баранський, Г.М. Лаппо, Є.Н. Перчик, Ю.Г. Саушкін, Н.І. Блажко та ряд інших вчених. У їхніх працях зазначено, що місто, в тому числі мале місто, – це складна система, що сформувалася в ході історичного процесу на основі природних, а в подальшому виробничих умов території.

Наприклад, І.М. Маєргойз зазначав, що місто формується за рахунок ресурсів навколишньої території, згодом стає її центром. Г.М. Лаппо наголошував, що основою розселення є розміщення продуктивних сил, а сам процес розселення є вторинним по відношенню до територіальної організації виробництва. М.М. Баранський вважав, що міста разом з транспортною мережею формують територію, складаючи її опорний каркас. Б.С. Хорєв виділив категорію «малі міські поселення» та розподілив їх на групи за неоднорідністю функцій та роллю, яку вони виконують в системах господарства й розселення.

Спільним в їхніх підходах є те, що основою розвитку малих міських поселень вчені вважають поділ праці, формування містоутворюючої бази та зосередження населення [13, 14, 15, 26].

Вивчення міського розселення, територіальної структури господарства та їх взаємозв'язку є важливим напрямом суспільно-географічних досліджень в Україні. Це, зокрема, відображено в працях Ю.І. Пітюренка, В.І. Нудельмана, Д. І. Богорада, А.І. Доценка, М.М. Дьоміна, В.Т. Зінича, А.С. Степаненка, В.В. Загороднього, М.І. Фащевського, В.О. Джамана, П.С. Коваленка, А.А. Мозгового та інших науковців, де визначено передумови виникнення міст, у тому числі малих міських поселень, їх роль, функції та зв'язки в системах розселення й територіальній структурі господарства, розроблені типології міських поселень.

Особливо виділяються роботи Ю.І. Пітюренка,

в яких формування малих міських поселень розглядається на основі тісного взаємозв'язку територіальної структури господарства і систем розселення. При цьому велике значення надається виробничим і невиробничим чинникам у формуванні систем населених пунктів, у тому числі малих міських поселень [20].

А.І. Доценка зазначає, що виникнення та розвиток міських поселень тісно пов'язані з соціально-економічним становищем суспільства, а визначальною передумовою їх утворення є виробництво [7]. А.А. Мозговий одним з перших у незалежній Україні детально розкрив зміст поняття «*мале місто*», зазначивши, що це – населений пункт, адміністративно-територіальна одиниця, яка має офіційний, законодавчо затверджений Верховною Радою України статус міста районного (обласного) значення, з чисельністю населення менше 50 тис. осіб, виконує систему функцій та має виняткову роль в організації та управлінні розвитком прилеглих територій [18]. М.І. Фащевський детально проаналізував взаємозв'язок розвитку соціальної сфери і тенденції демографічних процесів у різних типах міст, у тому числі в малих містах, виявив особливості життєдіяльності населення в міських поселеннях.

Чинники формування і розвитку малих міських поселень, виділені вченими, залишаються актуальними. Зокрема наявність містоформуючої бази, зосередження населення, транспортне положення мають визначальне значення для функціонування малих міських поселень. Разом з тим, зменшується значення ресурсного чинника. На розвиток малих міських поселень значно впливало місцерозташування, територія з її природними умовами, положення по відношенню до інших навколишніх природно-географічних, соціально-економічних, розселенських об'єктів, а також господарська діяльність прилеглої території, центром якої вони ставали [15]. Міста формувалися під впливом навколишніх сільських територій і виконували функції вузлових пунктів. У свою чергу, прилегла територія змінювалася під впливом міста, яке прагнуло найповніше використати її для задоволення своїх потреб. Нині навколишня сільська місцевість залишається постачальником мінеральних, водних, лісових та інших видів ресурсів, продуктів харчування, а також є зоною відпочинку міських мешканців.

Населені пункти, в тому числі малі міські поселення, що виникли на певній містоутворюючій функціональній базі, стали важливим чинником територіальної організації виробництва [19]. Однак нині, в умовах суспільних трансформацій, вирішального значення набувають ринкові механізми, конкуренція, залучення інвестицій, нові форми організації виробництва.

У Конституції України (ст. 133) малі міста

та селища законодавчо закріплені як низові територіальні одиниці адміністративно-територіального устрою України [12]. Відповідно до державних будівельних норм населені пункти чисельністю до 50 тис. осіб відносять до малих міст, сюди ж зараховують селища міського типу [6].

В економіко-географічній літературі немає єдності думок щодо групування міст [1,3, 4, 7, 11, 13]. Досить широко використовується класифікація міст Б.С. Хорева. Категорію міст з чисельністю населення до 50 тис. осіб він розділив на підгрупи залежно від рівня соціально-економічного розвитку міських поселень та їх ролі в територіальній структурі господарства та системі розселення населення. Населені пункти з людністю менше 10 тис. осіб названо «*дуже малими містами*» або «*селищами*», 10-20 тис. осіб – «*малими містами*», а 20-50 тис. осіб – «*напівсередніми*». Всі вони об'єднані в загальну категорію «*малі міські поселення*» [25, 26]. Такий розподіл малих міських поселень залишається актуальним донині. У більшості випадків простежуються особливості соціально-економічного розвитку відповідно визначених груп.

Серед малих міських поселень особливе місце займають напівсередні міста з населенням 20–50 тис. жителів. Це категорія перехідного типу між малими і середніми містами з наявністю ознак, характерних для обох типів [16]. Нині населені пункти цієї категорії перебувають порівняно в кращому економічному та демографічному становищі. Це пов'язано з більш диференційованою виробничою та соціальною інфраструктурою, різноманітністю місць прикладання праці, кращим рівнем розвитку соціальної сфери. Такі міста, як правило, є центрами міграційної активності. З одного боку, частина населення переїздить до більших міст, водночас вони притягують населення розташованих поблизу селищ та сільської місцевості.

У малих міських поселеннях з населенням менше 20 тис. жителів може бути або декілька невеликих промислових підприємств, або одне головне підприємство державного значення [11, 16]. Внаслідок використання природних ресурсів, розробки покладів корисних копалин в них сформувалися переважно галузі добувної та переробної промисловості. У переважній більшості таких поселень відбувається занепад містоутворюючої бази, скорочення чисельності населення, спостерігається висока смертність та негативне сальдо міграції. У нинішніх умовах ці міста мають менш сприятливі умови розвитку, перебувають у важкому соціально-економічному становищі внаслідок вузької спеціалізації промисловості та кризових явищ в економіці. Для них характерний ряд проблем, пов'язаних з працевлаштуванням населення, розвитком виробничої та соціальної

інфраструктури. У таких малих міських поселеннях, що в більшості є центрами переробної промисловості, для ліквідації їх депресивності актуальним є відновлення сільського господарства, особливо його традиційних експортних напрямів.

Серед малих міських поселень особливу групу становлять селища. Це відносно невеликі поселення перехідного типу. В Україні понад 90 % з них мають людність до 10 тис. осіб, у тому числі близько 40 % - до 3 тис. осіб. Поняття «*селище*» є дискусійним, оскільки ця назва нечітко визначає роль таких населених пунктів у системі розселення та структурі господарства. В Україні поселення проміжного типу, що виконували роль регіональних центрів з обслуговування навколишніх територій, здавна називалися *містечками*. Деякі вчені вважають, що в адміністративно-територіальній структурі держави має бути відроджена первісна назва таких форм розселення [22].

Переважаюча частина селищ характеризуються монофункціональним виробництвом зі спеціалізацією на переробленні місцевих сировинних ресурсів. Вони мають обмежений рівень розвитку соціальної сфери - житлово-комунального господарства, системи побутового обслуговування. Однак у більшості з них є школи, заклади охорони здоров'я, часто районного значення. Переважаюча частина мешканців селищ проживає в умовах, близьких до сільських. Селища лише частково забезпечені водою, каналізацією; тут недостатньо впорядковані внутрішні території. В архітектурно-планувальній забудові переважають форми, властиві сільським поселенням [8, 22].

Отже, малі міські поселення – це населені пункти, які є важливими елементами територіальної структури господарства і системи розселення, сформувалися на основі природних, історичних та соціально-економічних факторів, що спричинили розвиток поселень з невисокою концентрацією промислового потенціалу і невеликою щільністю забудови.

Малим міським поселенням притаманний ряд ознак, що якісно відрізняють їх від інших груп населених пунктів:

- невеликий промисловий потенціал;
- локалізація виробництва, що не потребують високої територіальної концентрації;
- розміщення переважно добувних та переробних галузей, які використовують місцеві природні ресурси;
- виконання організаційних та адміністративно-управлінських функцій по відношенню до навколишньої території, є її центрами;
- є центрами міграційної активності між сільською місцевістю та середніми і великими містами;
- незначна щільність забудови, що поєднує риси міської та сільської місцевості.

Отже, в сучасних умовах поряд з кількісними критеріями виділення малих міських поселень слід враховувати ряд якісних ознак, які часто мають вагоміше значення. Підтверджуючи це, слід зазначити, що в аграрно-промислових районах відмінності між малими містами і селищами часто стираються. Селища, які є центрами адміністративних районів, можуть мати більш розвинуту структуру виробничої діяльності та вищий рівень соціально-економічного розвитку, ніж малі міста, які не виконують цих функцій.

У системі міського розселення ряду областей України малі міські поселення становлять більшість (їх частка може досягати 93 %). Вони формують генеральну схему регіону, центрами якої, як правило, стають малі міста та великі селища. Зокрема в системі розселення України переважають малі міста з чисельністю населення 10-20 тис. осіб та селища з чисельністю 3-5 тис. осіб. З кожним роком зростає кількість поселень чисельністю менше 10 тис. осіб [22].

У більшості областей України малі міські поселення відіграють роль основних елементів територіальної структури господарства і системи розселення. Вони виконують виробничу, демографічну, торгівельну, транспортну, соціальну, адміністративно-управлінську, рекреаційну та природоохоронну функції, часто формують опорний каркас території. Виконуючи функції управління і обслуговування навколишньої сільської місцевості, з якою вони пов'язані виробничими, трудовими, культурними та іншими зв'язками, малі міські поселення стають центрами сільських районів.

У територіальній структурі господарства регіонів селища відіграють роль центрів переробної промисловості. Тут розміщені молокозаводи, хлібозаводи, комбикормові підприємства. У багатьох селищах здійснюється видобування та обробка будівельних матеріалів, надаються побутові послуги (пошиття та ремонт одягу, взуття), є промислові комбінати, ательє. Культурно-освітні послуги надають середні та спеціальні навчальні заклади, бібліотеки, музеї; здійснюється оздоровлення населення (лікування в поліклініках, лікарнях, профілакторіях).

Отже, селища, з одного боку, надають різноманітні види послуг населенню навколишньої сільської місцевості, з іншого, – сприяють розвитку малих міст, забезпечуючи їх трудовими та сировинними ресурсами, створюючи умови проживання для працівників, зайнятих у містах [22].

Низька ефективність сільськогосподарської праці, відсутність у переважній більшості випадків підтримки з боку держави, нееквівалентна оплата праці виробників сільськогосподарської продукції і численних посередників, що займаються реалізацією цієї продукції, посилюють негативні тенденції на селі, внаслідок чого активізуються міграції з сіл та селищ у міста, частково і в напівсеред-

ні. Зменшення кількості працюючих у сільському господарстві та зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції негативно впливає на промисловість малих міських поселень, в яких переробні галузі складають основу промислового виробництва.

Внаслідок економічних проблем у державі, занепаду промисловості та сільського господарства у малих міських поселеннях скорочується кількість робочих місць, зростає безробіття, погіршується якість життя населення. Внаслідок цього населення, особливо у молодому віці, виїздить у більші міста, що призводить до зростання частки осіб похилого віку, загострюється демографічна ситуація, зростає депопуляція населення.

Для активізації промисловості, відновлення містоутворюючої бази, створення додаткових робочих місць, залучення вітчизняних та іноземних інвестицій визначено території пріоритетного розвитку, до яких входить і ряд малих міських поселень. Тут створюються кращі умови для розвитку виробництва та вирішення ряду екологічних проблем. Однак у деяких регіонах через завищену оцінку інвестиційного потенціалу та несприятливу екологічну ситуацію функціонування територій пріоритетного розвитку значно ускладнилося. Поверненню трудових ресурсів, посиленню міграції населення з навколишньої сільської місцевості, де є надлишок трудових ресурсів, до міських поселень могли б сприяти поява в них різнопрофільних підприємств та установ, збільшення кількості закладів сфери послуг, які мають всі можливості розвитку у вільних економічних зонах. Ці процеси нині характерніші для напівсередніх міст.

Нові можливості розвитку малих міських поселень відкриваються в умовах посилення відкритості економіки України, інтеграції у світогосподарські процеси та наближення кордону Євросоюзу. Глобалізація суспільних процесів, формування транскордонних утворень, розвиток приватного підприємництва, урізноманітнення форм власності, посилення конкуренції, залучення інвестицій сприяють розвитку міських поселень, в тому числі малих міських поселень, змінюють обриси розміщення виробництва, його просторову організацію.

Різна інвестиційна привабливість регіонів, сучасні умови їх розвитку, екологічна ситуація зумовлюють посилення їх територіальних відмінностей, зосередження господарської діяльності в одних регіонах та їх економічне піднесення і посилення депресивності в інших та подальший занепад їх малих міських поселень [23]. Міста, через які проходять або проходять міжнародні транспортні коридори, отримують нові можливості розвитку за рахунок формування та розширення транспортної інфраструктури. Разом з тим, це може спричинити збільшення міграційної

активності населення, зокрема переїзд до більших міст та столиці [24].

Отже, кризові явища в економіці та ринкові умови господарювання зумовлюють зміну ролі й функцій малих міських поселень в територіальній структурі господарства та системі розселення. Перші призводять до часткової втрати функцій та зниження ролі малих міських поселень у соціально-економічному розвитку регіонів, другі – при ефективному управлінні й виваженій регіональній політиці сприятимуть активізації цих поселень, зменшенню диспропорцій у розвитку регіонів. Розроблено програми розвитку малих міських поселень, зокрема державні, в яких вагому

роль відіграє вирішення питань залучення інвестицій, вихід на регіональні ринки, розвиток прикордонного співробітництва, створення сучасної інфраструктури, особливо транспортної для обслуговування міжнародних транспортних коридорів.

Важливим питанням у розвитку малих міських поселень є врахування думки місцевих громад [5, 9, 10, 17]. Впровадження цих заходів має сприяти утвердженню малих міських поселень як опорних центрів територіальної структури господарства та розселення населення.

Однак через брак коштів більшість положень цих програм не виконуються у визначені терміни і залишаються актуальними й нині.

1. Баранский Н. Н. Экономическая география. Экономическая картография. – М.: Географиз, 1956. – 366 с.
2. Боже-Гарнье Ж., Шабо Ж. Очерки по географии городов / Перевод с франц. К. Т. Топуридзе, С. Н. Тагера. Вводная статья и редакция В.В. Покшишевского. – М.: Прогресс, 1967. – 424 с.
3. География городов / Сб. статей под ред. М. Гарольда, Майера и Клайда Ф. Кона. Сокращенный перевод с англ. В.М. Гохмана. Вводная статья и редакция В.В. Покшишевского. – М.: Прогресс, 1965. – 438 с.
4. Давидович В. Г. Величина городских поселений СРСР // Вопросы географии. Вып. 56. – М.: Мысль, 1962. – С.5-29.
5. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 р. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
6. Державні будівельні норми України. ДБН 360-92; Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень. – К.: Держбуд України, Укрархбудінформ, 2002. – 108 с.
7. Доценко А. І. Концепція розселення населення. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – 72 с.
8. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія і практика): автореф. дис. ... докт. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна і соціальна географія». – К., 1998. – 32 с.
9. Загальнодержавна програма подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки. Затверджено Законом України від 14 березня 2006 р., № 3522 – IV. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
10. Загальнодержавна програма розвитку малих міст до 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №24. – С. 986-1024.
11. Коваленко П. С. Экономико-географические проблемы развития городских поселений Украины: автореф. дис. ... докт. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Экономическая и социальная география». – К., 1992. – 64 с.
12. Конституція України. – К.: Видавничий Дім «ІнЮрс», 2006. – 141с.
13. Лаппо Г. М. География городов: Учебн. пособие для геогр. ф-тов вузов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 480 с.
14. Лаппо Г. М. Города на пути в будущее. – М.: Мысль, 1987. – 236 с.
15. Маергойз И.М. Географическое учение о городах. – М.: Наука, 1987. – 116 с.
16. Малый город: социально-демографическое исследование небольшого города / ред. Б. С. Хорев. – М.: Издательство Моск. ун-та, 1972. – 240 с.
17. Методологія дослідження малих міст з метою активізації їх розвитку (на прикладі Росії та України) / М. В. Воробйов, К. М. Місевич, В.П. Нагірна, І. Г. Савчук // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2009 – С. 84-85.
18. Мозговий А. А. Функціональний розвиток малих міст в регіональній системі розселення (на прикладі Подільської регіональної системи розселення): автореф. дис. ... канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія». – К., 2004. – 21 с.
19. Нагірна В. П. Територіальна структура господарства і розселення населення: ретроспектива і сучасні реалії // Укр. геогр. журн. – 2009. – №1. – С. 36-41.
20. Питюренько Е. И. Системы расселения и территориальная организация народного хозяйства. – К: Наук. думка, 1983. – 140 с.
21. Регіональна економіка. Словник-довідник / О. Д. Богорад, О. М. Тевелев, В. М. Падалка, М. В. Підмогильний; за заг. ред. М.В. Підмогильного. – К., 2004. – 346 с.
22. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз / А. І. Доценко, В. Т. Зінич, О. Т. Великохатко та ін. – К.: РВПС України НАН України, видавництво «Фенікс», 2007. – 376 с.
23. Системні зміни у господарстві України та їх вплив на територіальну структуру виробництва і розселення населення / В.П. Нагірна, Г. П. Підгрушний, М. І. Фашевський та ін. // Укр. геогр. журн. – 2008. – №3. – С. 38-44.
24. Територіальна структура господарства і розселення в Україні / за ред. В. П. Нагірної. – К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2009. – 290 с.
25. Трубэ Л. Л., Хорев Б. С. Новые города на карте Родины. – М.: Знание, 1970. – 41 с.
26. Хорев Б. С. Городские поселения СРСР. – М.: Мысль, 1968. – 238 с.
27. Edouard J.-Ch. La petite ville: contexte scientifique et enjeux de developpement/amenagement // Bulletin de L'association de geographes francais geographies. – 2007. – № 1. – P. 3-13.
28. Mainet H. Qu'est-ce qu'une petite ville? Reflexions a partir d'etudes de cas // Bulletin de L'association de geographes francais geographies. – 2007. – № 1. – P. 13-23.